

- Смоленск, 2003. 5. ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 132. 6. ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 860. – Арк. 21. 7. ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 905. – Арк. 4–23. 8. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 34–37. 9. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1913 года по отделу народного образования. – Харьков, 1913. 10. Жильцов П. А. Учитель сельской школы: Учебное пособие / П. Жильцов, В. Величкина. – М. – Ч. 1: Учитель дореволюционной школы. 11. Кабытов П. С. Русское крестьянство: Этапы духовного освобождения / П. Кабытов, В. Козлов, Б. Литвак. – М., 1988. 12. Корнілов В.В. Основні етапи розвитку освіти на Харківщині / В. Корнілов // Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині. – Харків, 1992. 13. Корф Н. А. Русская начальная школа / Н. Корф. – СПб., 1872. 14. Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в д.п. XIX – на поч. XX ст.: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність № 07.00.01 «Історія України» / Т. Кравченко. – Харків, 1999. 15. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність № 07.00.01 «Історія України» / О. Мармазова. – Донецьк, 1998. 16. Медынский Е.Н. Какой была школа до Октябрьской революции / Е. Медынский. – М.-Л., 1931. 17. Мордовцев Д.Л. Десятилетие русского земства. 1864–1875 / Д. Мордовцев. – СПб., 1877. 18. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1908 год. – Харьков: 1910. 19. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год. – Харьков: 1912. 20. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1913/14 учебный год: Статистический обзор. – Харьков, 1916. – Ч. 2. 21. Олейник Е. А. Должно ли быть начальное образование в школе обязательным / Е. Олейник // Для народного учителя. – 1913. 22. Отчёт Изюмской уездной земской управы по народному образованию в Изюмском уезде за 1914 год. – Изюм, 1915. 23. Отчёт Харьковской губернской земской управы за истекший 1882–83 год по земскому отделу. – Харьков, 1883. 24. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб., 1904. – Т. XLVII: Харьковская губерния. 25. Положение о начальных народных училищах 25 мая 1874 г. // Народные училища по положению 25 мая 1874 г. / Сост. Фальборк Г. Чарнолуцкий В. – СПб., 1903. 26. Пругавин А. С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области умственного развития и просвещения / А. Пругавин. – М., 1890. 27. Рачинский С. А. Заметки о сельских школах / С. Рачинский. – СПб., 1883. 28. Свавицкий Н.А. Земские подворные переписи 1880–1913: поуездные итоги / Н. Свавицкий, З. Свавицкая. – М., 1926. 29. Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год. – Харьков, 1904. 30. Статистический обзор деятельности Харьковского губернского земства 1865–1889 гг. – Харьков, 1890. 31. Филиппова Л.Д. Из истории женского образования в России / Л. Филиппова // Вопросы истории. – 1963. – № 2. 33. Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика населения / Ю. Янсон. – СПб., 1892.

*Зимогляд В. Я
м. Харків, Україна*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ОСОБЛИВОСТІ Й УМОВИ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ

Сутністю історичного поступу й розвитку суспільства, як відомо, є соціальні перетворення. У логіці історичного розвитку будь – який дійсний процес в ідеальному ро-

зумінні – явище яке саморозвивається і самоорганізується. І проблема тут полягає у віднайденні механізмів, що обумовлюють ці перетворення, у виробленні нового інструментарію пізнання соціального руху, осмисленні сучасного етапу історичної еволюції і характеру базових соціальних структур у яких нині в Україні відбувається і в майбутньому відбудуватимуться суспільні процеси.

Центральна роль у композиції перетворень та модернізації всього комплексу суспільнополітичних відносин належить національному демократичному громадянському суспільству. У цьому контексті особливої *актуальності* й ваги набуває думка про те, що «історичною тенденцією в сучасному світі є рух до демократії – політичної системи, за якої влада здійснюється народом як єдиною цілісною системою» [1, С. 545]. Центральна теза полягає в тому, що найістотнішим і стратегічно важливим для становлення демократії є створення передумов формування, оформлення й функціонування національного демократичного суспільства як норми цивілізованого життя, суть якої – у відкритості й свободі. Категорія свободи і пов'язані з нею поняття демократії та прогресу становлять основу вільного способу життя, здійснюваного у «форматі» інституційного громадянського суспільства [2, С. 62–63, 65–66, 70–76, 109–110]. І сьогодні для України вельми важливе не лише питання, яким має бути громадянське суспільство, а й що необхідно для його інституціоналізації і які умови його розвитку.

Аналіз наукових джерел і публікацій засвідчує, що теоретичні й методологічні проблеми громадянського суспільства доволі широко охоплені в науковій літературі, однак єдиного підходу до них науковці не виробили. Це можна пояснити складністю й багатоаспектністю поняття (громадянське суспільство). Нині існує безліч авторських підходів до тлумачення сутності громадянського суспільства, його структури та функцій, рівнів та видів. Залежно від мети дослідження кожен автор розкриває сутність і зміст цього явища по – своєму.

Метою даної статті є спроба висвітлити питання умов й особливостей формування громадянського суспільства в Україні.

У світлі такого інтелектуального завдання з'являється переконаність, що за умов сучасних трансформаційних змін в Україні істотно зростають роль і значущість інституцій громадянського суспільства у контролі за діяльністю владних структур, в оптимізації і демократизації політичного процесу.

Громадянське суспільство – це система незалежних від держави суспільних інституцій та відносин, які покликані забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації приватних інтересів і потреб. Громадянське суспільство не є лише явищем відмінним від держави, воно й тісно пов'язане з нею. Саме тому громадянське суспільство і утворює природній фундамент політичної демократії, без якого остання або неефективна, або просто неможлива [2].

Принцип самоорганізації розвитку передбачає обов'язкову й повну взаємодію всіх елементів суспільства у їхньому русі, в суперечностях та боротьбі [3, С. 591]. Більшість само утворених процесів у сучасній Україні – екологічних, соціальних, політичних, духовних та інших – далекі від етапу самоорганізації, адже перебувають на стадії становлення нових принципів суспільного життя. Саме в цьому контексті набуває значної ваги думка про те, що ми не зможемо успішно розвиватися до тих пір, поки не визначимося, які наші рушійні ідеї, та яке їх походження.

Поняття «рушійні сили розвитку суспільства» походять із давнини. Вочевидь, воно виходить із класифікації причин, яку дав Аристотель. Осягнення сутності, до якого прагне мислитель, не є лише статистичне знання визначення певного виду. Щоб зрозуміти явище, необхідно знати причини (або принципи), що зробили його таким, яке воно є.

Встановивши існування чотирьох, і тільки чотирьох, причин усього, що відбувається, Аристотель вважав, що причина – це джерело, з якого бере перший свій початок зміна чи упокоєння, а знання про причину є знаннями про загальне. В усіх доказах до з'ясування належності певного виду, повної сутності причина є загальною. Вона і частина всеосяжного загального, і водночас містить у собі менше загальне, тобто частину того всеосяжного загального – чи то колективну, чи то одиничну.

Діалектична концепція розвитку розглядає поняття «джерело» і «рушійна сила» в органічній єдності, як характеристики саморуху всього сущого, через роздвоєння єдиного на протилежності та взаємовідносини між ними [4]. У суспільстві загальним внутрішнім діалектичним джерелом, рушійною силою розвитку є суперечності, єдність і боротьба протилежностей. Виявлення і усунення цих суперечностей здійснюється через спільну соціальну діяльність людей, народних мас, які виступають соціальною силою, тобто соціальною рушійною силою суспільного розвитку. Отже, суперечності – це діалектичне джерело суспільного та будь – якого іншого розвитку, а спільна діяльність людей, народних мас – соціальна рушійна сила розвитку суспільства. Тому, якщо діалектична рушійна сила будь – якого розвитку є дією суперечностей, то соціальна рушійна сила – це дія не суперечностей як таких, а саме діяльність народних мас, яка відображає суперечності мас і стає засобом їх розв'язання.

Проблема рушійних сил розвитку суспільства дуже складна й багатопланова. Проте в ній закладено центральне питання, що відображає її сутність. Зважаючи на те, що історичний процес визначається множиною чинників (як істотних, так і неістотних; як необхідних, так і випадкових), цілком закономірно буде поставити такі запитання: що являють собою найістотніші причини й фактори, які забезпечують соціальний прогрес суспільства; які їхні природа, структура, типологія, субординація і внесок кожного з них у саморух і саморозвиток суспільства? Пошук відповідей на ці запитання в усі часи та епохи був доволі складним. Однак не слід забувати, що поняття «соціально – рушійної сили» охоплює лише рушійні сили суспільства, а відтак не має тієї універсальності й загальності, які притаманні поняттю діалектичних рушійних сил як внутрішнього джерела будь – якого розвитку.

Проблеми суперечностей – центральна у діалектиці розвитку взагалі й суспільного розвитку особливо. Це джерело імпульс, нерв саморуху і саморозвитку суспільства. У суспільстві діалектичні суперечності виявляються специфічно: по-перше, через діяльність людей, народних мас, по-друге, – через поєднання об'єктивного і суб'єктивного. Саме на такому підґрунті поняття соціальних рушійних сил виражає особливості розвитку суспільства як об'єктивно – суб'єктивного організму.

Звичайно рушійні сили суспільного розвитку це не тільки загально філософське, але й конкретно – історичне поняття. Виокремлення ідеї історичної конкретності рушійних сил суспільного розвитку підводить до розуміння складності процесів їх постійної зміни, розвитку перетворення й актуалізує завдання щодо відображення специфічного аспекту соціальної реальності та її розвитку на основі діяльності історично сформованих різноманітних об'єднань людей. Назвемо такі об'єднання: – спільноти людей: класи, соціальні верстви, соціальні групи, племена, народності, нації, соціально – територіальні громади; – організації: держави, партії, органи місцевого та територіального управління та самоврядування, інші громадянські організації; – колективи: трудові, оздоровчі, спортивні тощо; – осередки: сімейні, родинні.

У кожного із цих об'єднань своя природа, свої причини виникнення, функціонування й розвитку, свої інтереси. Тому одні об'єднання людей виявляються історично неперіодичними (приміром, трудові колективи), інші – історично змінними (держави, класи).

Одні з них (наприклад, спільноти) склалися об'єктивно, незалежно від свідомості людей, інші – усвідомлено (скажімо, політичні партії). Це висвітлює одну дуже важливу обставину для соціального пізнання: в конкретно – історичному процесі діяльність народних мас проявляється не лише безпосередньо, але й переважним чином опосередковано: через об'єднання людей. Інакше кажучи, реальні конкретно – історичні соціальні рушійні сили суспільного розвитку – це діяльність суспільних класів, соціальних верств і груп людей, народностей і націй, яка здійснюється через державні, партійні, територіальні, місцеві та інші організації, через трудові та інші колективи й первинні соціальні прошарки, що мають різний соціальний статус у багатовимірній моделі суспільства.

У цю загальну динаміку слід внести ще одну важливу конкретно – історичну рису рушійних сил соціального розвитку, а саме – їх визначений соціальний характер. До того ж варто наголосити, що визнання об'єктивної зумовленості соціального процесу не тільки не заперечує, а навіть передбачає соціальну активність, боротьбу різних суспільних сил за втілення власних інтересів і задоволення потреб.

Отже, зробимо висновок: рушійні сили соціального розвитку – це тривала діяльність великих і малих мас народу з певним статусом в економічній, соціальній, політичній та духовній сферах суспільного життя, розглянута в єдності з їх умовами, засобами і спонуками, спрямована на вирішення основних суспільних суперечностей і забезпечення соціального прогресу й розвитку суспільства.

Суспільний розвиток у контексті розбудови громадянського суспільства є об'єктивним процесом, що обумовлений рушійними силами. По суті, завдання щодо розвитку громадянського суспільства може і має стати новим рушієм розвитку країни, її «національною ідеєю». Проблему розвитку громадянського суспільства необхідно розглядати як упорядковану й складну цілісність, як живий організм, розвиток якого визначається передовсім умовами життя, здатністю до руху, самовираження і саморозвитку. Другий аспект альтернативних стратегій розвитку громадянського суспільства – наголос на специфіці територій. Інакше кажучи, необхідне вироблення стратегічного курсу через з'ясування специфічності та можливостей регіонів у потенціях розвитку, виявлення загальних і специфічних рис громадянського суспільства, що утверджується.

Розвиток громадянського суспільства у соціумі – як цілісній системі форм і видів життєдіяльності, де для цього склалися органічні передумови, становить собою діалектичну єдність тотожності (тобто типового, загального для соціальних процесів) і відмінності. Методологічним ключем для розуміння цього процесу є універсальна концепція діалектики загального, особливого та одиничного.

Для категоріального аналізу громадянського суспільства вихідною є така система підпорядкування понять: національне громадянське суспільство (загальне) – територіально – регіональна спільнота (особливе) – громада (одиничне).

В основі такого конструктивного поєднання лежить розуміння завдань, тісно пов'язаних з питаннями удосконалення громадянського суспільства, додавання йому оптимальної динаміки розвитку на різних рівнях конкретизації: перший, національний рівень – суспільство; другий – регіон (локальний рівень суспільних процесів); третій – громада (муніципальний рівень суспільних процесів). Кожен рівень – то соціальний простір й умови, в яких індивіди та добровільно сформовані асоціації громадян взаємодіють і утворюють систему самостійних, незалежних від держави суспільних інститутів і відносин.

Саме така структура дозволяє проаналізувати громадянське суспільство, його структуру, спосіб та умови діяльності й самовираження у єдності його окремих складових та елементів. Охопити й вивчити усі його сторони, усі зв'язки, шляхи й методи практичного довершення. Сенс такого розчленування у структурі теоретико – приклад-

ного знання про стан, логіку й умови розвитку громадянського суспільства полягає в тому, щоб рухатися від конкретного через особливе до загального і навпаки, аналізуючи, яким чином загальне втілюється в особливому та одиничному.

Суспільне життя у рамках громадянського суспільства являє собою систему різноманітних видів діяльності та самодіяльності населення, що реалізуються в конкретно – історичних умовах. Види діяльності та відносини людей забезпечують розуміння актуальності категорії «спосіб життя» яку необхідно розглядати як загально соціологічну категорію, що відображає типові для даного громадянського суспільства форми життєдіяльності людей.

У свою чергу, спосіб життя – це закономірний зв'язок підпорядкованість, певна цілісна система форм і способів життєдіяльності, життєвиявлення, яка фіксує у своєму вияві загальне, особливе і одиничне.

Загальне та особливе – це протилежності, і необхідно бачити переходи цих протилежностей одна в одну. Така методична настанова виключає абсолютизацію однієї із сторін протилежностей, а також підкреслює органічний зв'язок означених категорій, їх рухливість та взаємопереходи. Водночас загальне і окреме, будучи протилежностями, – тотожні. Категорії « загальне», «особливе» і «одиничне» співвідносні, тому їхній зміст змінюється залежно від зв'язків, у яких розглядається предмет дослідження. Із цього випливає, що загальні типологічні риси форм самоорганізації населення, життєдіяльності й життєвиявлення окремо взятого глобального громадянського суспільства виявляються у формі особливого, яке, у свою чергу, відображає національну, регіональну, соціально-класову та іншу специфіку. Загальне у цьому випадку визначається шляхом виявлення типового у глобальному громадянському суспільстві, детермінованому панівним у світі способом виробництва, устроєм життя й систем соціального суспільного інтересу [7].

У такому контексті доречно проблема базової установки, відповідно до якої поряд із загальними, соціально-типізованими рисами громадянського суспільства існують і особливі, нетипові, обумовлені національно –територіальними відмінностями. Загальне тут переплітається з особливим та одиничним в органічній єдності.

У нашій країні регіони відрізняються насамперед умовами існування. Які визначають певні особливості життєдіяльності людей, їх колективності, що існує окремо, відособлено від держави. «Між окремими країнами, областями й навіть місцевостями, – писав Ф. Енгельс А. Бебелю, – завжди існуватиме певна нерівність у життєвих умовах, які можна бути звести до мінімуму, проте ніколи не вдасться усунути повністю» [8, С. 5–6].

Актуальність вивчення умов життя, які ми називаємо соціальною сферою життєдіяльності українського соціуму, при дослідженні громадянського суспільства зумовлюється багатьма причинами. По-перше, умови життя виступають факторами, які детермінують сам процес формування й розвитку національного громадянського суспільства у його структуротворчих елементах і мережах суспільних відносин – економічних, соціальних, територіальних, конфесійних, етнічних тощо. По-друге, вони породжують своєрідні національно-специфічні та регіонально-особливі риси способу життя, які безпосередньо впливають на секторну будову громадянського суспільства [9, С. 96–97]. По-третє, зміни умов життя ведуть до змін способу життя громадянського суспільства, його сутності, структури, загальних і специфічних рис. По-четверте, об'єктивний огляд і аналіз тенденцій у зміні умов життя створює реальні можливості планомірного й цілеспрямованого перетворення, удосконалення функціонування й розвитку самого способу життя українського соціуму. Тому вивчення, аналізування умов життєдіяльності – необхідна складова у дослідженні національного громадянського суспільства, можливих шляхів нагромадження його соціального капіталу, процвітання і поступу.

Список літератури: 1. Масионис Дж. Социология / Дж. Масионис – 9-е вид. – СПб.: Питер, 2004. – 752 с. 2. Ларри Зидентоп. Демократия в Европе / Зидентоп Ларри / Пер. с. англ.; под ред. А.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2001. – 360 с. 3. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с. 4. Чинакова Л.И. Социальный детерминизм: Проблема движущих сил развития общества / Л.И. Чинакова. – М.: Политиздат, 1985. – 159 с. 5. Мир философии: Книга для чтения. В 2-х ч. Ч. 1. Исходные философ. проблемы, понятия и принципы. – М.: Политиздат, 1991. – 672 с. 6. Асмус В.Ф. История античной философии / В.Ф. Асмус. – М.: «Высшая школа», 1965. – 320 с. 7. Степаненко В. Глобальное гражданское общество // Социология: теория, методы, маркетинг, 2005, № 2, – С. 156–176. 8. Энгельс Ф. – А. Бебелю. Лондон, 18–28 марта 1875 г. К. Маркс, Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., Т.19. 9. Мамут Л.С. Гражданское общество и государство: проблема соотношения // Общественные науки и современность, 2002, №5. – С. 94–103.

*Киян М. Ш., Окладна М. Г.
м. Харків, Україна*

УКРАЇНО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВОР 1654 Р. ТА ЙОГО ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

У середині XVII ст. Європа увійшла у нову епоху суспільного й політичного розвитку, що характеризувалася якісно новим станом людського суспільства, котре за своїм соціально-правовим характером ставало громадянським. Процес становлення громадянського суспільства відбувався нерівномірно. В авангарді руху за побудову безстанового суспільства йшли розвинуті країни західної цивілізації – Англія, США і Франція. Україна не була винятком з загальноєвропейських процесів. В ній активно розгорталася визвольна боротьба, спрямована на розв'язання найголовніших завдань – визволення залежності від Речі Посполитої та створення власної православної (незалежної) Української держави й запровадження нових соціально-економічних відносин на основі дрібної (фактично фермерського типу) козацької власності на землю. У «середині XVII ст. в українських землях народний гнів вибухнув з такою силою, що кардинально змінив не тільки хід національної історії, а й суттєво вплинув на геополітичний розвиток всієї Європи» [1].

У XVI–XVII ст. українські землі перебували у складі Речі Посполитої. Повновладними господарями на них почувала себе польська шляхта, яка нещадно експлуатувала українців й інакше, як хлопами (від давнього «холопи») не називала. Тогочасне польське фільварочне господарство гальмувало розвиток простої капіталістичної кооперації, українське селянство було затиснуте єврейськими, грецькими та вірменськими орендарями; міщанство, як і селяни, виконувало повинності та сплачувало податки (20–30 грошів з «диму» та церковну десятину), не витримувало економічної конкуренції у торгово-промисловій сфері [2].

Українська спільнота зазнавала з боку польської шляхти нестерпного національного гноблення. Сеймова «Ординація Війська Запорозького реєстрового» (1638) обмежила самоврядування реєстрового козацтва, скасувала виборність старшин, ліквідувала козацький суд, заборонила українцям обіймати командирські посади [3].

Економічні утиски супроводжувались духовним поневоленням. Православна віра була загнана мало не в підпілля. Напередодні визвольної війни загострилася міжкон-